

МОВАРАУННАХР ВА ХУРОСОН ҚАРВОН – САРОЙЛАР ТИПОЛОГИЯСИ ВА ЛОЙИҲА ЕЧИМЛАРИ.

Гулямова Наргиза Хикматовна – Тошкент Кимё халқаро университети доцент в.б.,
n.gulyamova@kiut.uz. +99890-816-07-84

Аннотация: Мақолада энг аввало Ўзбекистоннинг тарихий шаҳарларидаги қарвон-саройлар типологияси, улардан фойдаланиши, таъмирлаш ва замонавий мақсадлар учун мослаштиришига бўлган эҳтиёжлар масалалари кўриб чиқилади.

Аннотация: в статье рассматривается типология караван сараи в исторических городах Узбекистана, их использование, реставрация и приспособить для современных целей.

Annotation: The article discusses the typology of caravansaries in the historical cities of Uzbekistan, their use, restoration and adaptation for modern purposes.

Калит сўзлар: Қарвон-сарой, типология, қалъа, рабат, минора, арка, галерея, ховли, минора.

Ключевые слова: Караван-дворец, типология, крепость, рабат, башня, арка, галерея, двор, башня.

Key words: Caravan palace, typology, fortress, rabat, tower, arch, gallery, courtyard, tower.

Архитектура типологияси бу - ҳар қандай даврнинг юқори ривожланган меъморчилик белгилардан бири ҳисобланади. Бу берилган ғояларни иншоотларга қўллашдаги изланишлар, тажрибаларини уларни функцияси ва иқсодий ечимдаги синтезидир. Бу борада қарвон-саройларнинг типологияси ўзига хос характерга эгадир.

Тарихий маълумотлардан бизгача етиб келган Мовороуннаҳр ва Хуросон қарвон-саройларининг типологияси ўзгача услубга эга.

Ўрта ва яқин шарқ мамлакатларида халқаро қарвон савдосининг ривожланиши қадимданок қарвонлар йўлида жойлашган аҳоли яшаш жойлари, шуниндек уларга узвий боғланган худудлар ландшафтига хос бўлишига боғлиқ бўлиб, чўл ва дашт зоналарида ҳам тўхташ ховлиларни яратиш вазифасини илгари суради. Улар қарвонлар хафсизлигини таъминлаш ва савдо функцияларига яхши таъсир қилиши керак бўлган.

Аммо биз антик давр қарвон-саройлари ҳақида билмаймиз. Ўрта Осиёнинг ҳамма маконларида, Буюк ипак йўли трассаларида олиб борилган археологик текширишлар натижасида улар аниқланмаган. Шунга асосан айтиш мумкинки, эрамыздан аввал ва кейинги биринчи асрларда бу вазифаларни савдо йўллари бўйлаб кўп миқдорда жойлашган

шаҳарлар, аҳоли жойлари, ҳарбий иншоотлардаги ва савдо ҳудудларидаги бинолар бажарган.

Илк ўрта 5-8 асрлар асрларда йўл ёқасидаги тўхташ жойларида ҳовли махсус турдаги қарвон-саройлар ҳам ноъмалум. Бироқ бу даврга шартли равишда “қалъа-работлар” деб номланган махсус қурилмалар таълуқли. Ўз даврида бир неча олимлар бу иншоотларни шаҳар зонасини ўраб олган, кўчманчиларга қарши қўриқлаш иншоотлари деб айтиб ўтишган. Аммо улар бошқа вазифани ҳам бажарган деб айтишга асос бор. Уларни архитектураси маҳаллий феодал –деҳқонлар қалъа-хўжаликлари билан яқинлашиб кетган. Бу борада, мисол қилиб, олимлар томонидан 50-йиларда ўрганилган Марвдан Амугача бўлган йўлда Қорақум ҳудудида жойлашган 8-асрга оид Ал-Тахмалаж роботини айтиб ўтишимиз мумкин. У тарҳда квадрат шаклда ва киравериши аркалар ва тўққизта гумбаз тўшалган сим ёғочлар билан бўлинган каттагина бўшлиқдан иборат. Ташқаридан қараганда, ҳудди бу, Марв воҳасига хос баланд платформали ва гофрали деворлар, аммо тарҳнинг ички ташкил этилиши кўп сонли инсонлар ва уларнинг мулкани сақлашга мўлжалланган мустаҳкам бошпанадан иборат. Юк ташувчи жонворлар учун эса девор билан ўралган жойлар ишлатилган. Бу бироқ қароқчилар ҳужумидан ҳимоя қилиш имконини бермаган.

Бу ҳимоя вазифаси ва яшаш жойини яхшилашни ҳал этиш учун барча савдогарлар, жониворлар ва юкларни туриш ҳафсизлигини таъминловчи йўл ёқасидаги махсус иншоотлар қуриш орқали амалга ошириш мумкин. Уни ҳал этишга кейинчалик эришилди. Шу давргача Ўрта Осиёни IX асрдан олдинги қарвон-саройларнинг архитектура типи ҳақида тўлиқ маълумотлар кўп эмас. Аммо шу асрдан бошлаб унинг типологияси фаол ривожлана бошлайди, бу эса XI-XII асрларнинг қатор ёдгорликларида акс этган.

Бу типнинг ўрнатилиши XVII-XVIII асрларда араб босқинлари асоратларни енгиб ўтишдан сўнг ислом даврида рўй беради.

Тарихдан маълумки бу босқинчилик жараёнида араблар жангчиларни ҳимоя қилувчи ишончи” работлар қуришни бошладилар. Лекин 9-10 асрларда Аббосий даврида босиб олинган мамлакатларга нисбатан бўлган сиёсат кескин ўзгарган, халифалик бошқарувини маҳаллий аҳолига бериш ва солиқ-хирож олиш билан кифояланган даврда халқаро алоқа қилиш зарурияти туғилди. Халифалик даврида бу алоқа барча ислом мамлакатларини бирлаштирувчи энг яхши омил ҳисобланган. Ироқдан то Қозоғистоннинг шимолий-шарқ чўлларигача бўлган ҳудудларда савдо-сотиқни ривожлантириш учун энг яхши шароит пайдо бўлди. Буларнинг ҳаммаси архитектурада қарвон-саройларнинг мақсадли махсус типларини яратиш масаласини қўйди ва бу масала ижобий ҳал этилди.

Энг аввалида меъморлар ғояларни рабодлардан эмас, араб қурилишидаги қасрлардан олдилар (Усей, Кибрай, Ал-Мафгар). Бу қасрлар квадрат шаклида, ички ҳовлиси параметр бўйича хоналар жойлашган. Бироқ Ўрта Шарқ меъморлари уни қарвон-сарой функциялари учун қайтадана ишлаб чиқишди. Ҳужумлар ҳавфидан мустаҳкам ҳимоя яратилди. Шу сабабли ташқи деворлари баланд, бурчакларида (гоҳида оралик) айланма миноралар ва пештоқ билан ажратилган ягона мустаҳкам кириш йўли қурилди. Юк ташувчи жониворларни сақлаш учун ички ҳовлидан фойдаланилган, ёғингарчилик мавсумида эса ёпиқ холдаги бошпана ва унга боғланган галерея ишлатилган. Йўловчилар яшаши учун ётоқхоналар, овқатланиш хоналари, ибодат қилиш учун жойлар, мол-мулклар учун эса - махсус омборхоналар қурилган.

Шундай қилиб, бу ерда ҳамма нарса амалий функцияларга бўйсундирилган. Бундан келиб чиқиб, типологик схеманинг яққалигида лойиҳалашнинг бир қанча асосий вариантлари ишлаб чиқилган.

Хуросон ва Моварануннаrx ёдгорликлари мисолида уларни кўриб чиқамиз:

1. Ҳовли деярли бир хил типдаги хоналар билан эгалаб олинган-ҳужралар, бурчакларда миноралар, бош фасад ўқида туртиб чиқувчи аркали пештоқ мавжуд. (Ўрта аср Пойкент шаҳарчасида археологлар томонидан топилган 9-аср қарвон-саройи).

2. Турар жой хужралари, умумий фойдаланиш хоналари дифференцияси билан (емакхона, меҳмонхона), шуниндек юк ташувчи жониворларни жойлаштириш ва молларни сақлаш учун жойлар бўлган (Доғистон шаҳарчасидаги карвон-сарой, Ал Асқар ва Оде – Мерган, Хоросондаги рабат –Карим).

10-12 асрларда уларнинг айримлари ўқлар билан бирлаштирувчи айвонлари, гоҳида ҳовлини бирлаштирувчи галерия билан камраб олинган (12-асрдаги Амулдан Хоразмга бориладиган йўлда жойлашган Доя-хотин).

3. Ягона квадрат контурдаги учта ҳовлили композиция: олдинги симёғочлар ва омборхоналари билан кўндаланг - чўзилган ҳовли унинг кетидан ўқда квадрат қурилма хонналари билан, гумбаз билан бирлаштирилган айланма йўлак ва марказий саккиз қиррали симёғочдаги ротанда, икки томонида бурчакларида хоналар жойлашган иккита узайтирилган ҳовли мавжуд. (Бухородан Самарқандга бориладиган йўлдаги Работи-Малик, 1078-1079 йилар)

4. Иккита ҳовлили композиция: узайтирилган тарх, олдинги ҳовли юк ташувчи жониворлар ва омборхонага мўлжалланган, иккинчи ҳовли эса - яшаш ва умумий фойдаланишга мўлжалланган. Иккала ҳовли ҳам галерея типидида ўраб олинган хоналар, ўқларга нисбатан тўртта бирлаштирувчи айвон қурилган. (Нишопурдан Маврга бориладиган йўлдаги Работ Шариф ва Маврдан Амулга бориладиган йўлдаги Ақча-калон, 11-12 аср)

Маълумотлардан кўришимиз мумкинки, тархда аниқ шаблон йўқ, ҳар бир объектда аниқ, гоҳида сезиларли фарқлар мавжуд. Улар ягона архитектура формулаларни ишлаб чиқишда ҳам пештоқлар, айвонлар, галерея бу формуларнинг умумий кўринишида номоён бўлади.

Меъмориликнинг индивидуалиги эса ҳашаматли карвон-саройларда улар формасини ишлаб чиқишда, бўлинишда декорида айниқса катта меъёрларида номоён бўлади .

Карвон - саройнинг функциясида алоҳида аҳамияти бу архитектуравий ишлаб чиқишда аниқликни белгилайди. Бош фасад композициясида пештоқ ва бурчакдаги миноралар ажратиб ўтилган, деворлар гоҳида гофралар билан ишлаб чиқилган. (Работи Малик, Ақча қалъа).

Ҳовлилар архитектоникасини ўқлардаги галерея ва айвонлар аниқлайди. Фақат айримлари пишиқ ғиштдан ишланган фигурали декорацияга эга (Работи Малик, Работи Шариф, Доя Хотин).

Хуросон ва Моварауннаҳр карвон саройларининг архитектура типологияси - уни ишлаб чиқишдаги кўринишлар ҳар хиллигининг ғоявий ягоналиги билан номоён бўлади.

Хуросон ва Моварауннаҳр карвон саройларини лойиҳалашда ҳажмий-фазовий композиция, конструктив усуллар ва декорнинг архитектуравий бирлиги алоҳида ўрин тутди. Шу билан бирга улар ўша даврдаги Яқин Шарқ карвон саройларидан ўзининг юқори қурилиш маданияти ва архитектура мактаби билан фарқ қилади (Озарбайжон, Анатолия, Алеппо ва бошқа мамлакатлар).

У ерда ҳам ҳовли композициялари бир хил, аммо қурилиш материаллари ва конструктив усуллари, лойиҳалаш деталлари, архитектура формалари ва шинамлик усуллари кескин ажралиб туради.

Хулоса қилиб айтишимиз мумкинки, Хуросон-Моварауннаҳр архитектурасида туташ марказли ҳовли композиция - ўзининг типологик хоссалари, карвонлар ҳимоясини қониқтирувчи функционалликка эга, йўлчилар туриши учун қулайлиги, юк ташувчи жониворлар сақлашни тўлиқ таъминлаши ва юкларни сақлаш имконини бериш талабларига жавоб берганлиги учун кенг кўламда тарқалди. Буларнинг ҳаммаси карвон саройларнинг Яқин Шарқдаги жамоат бинолари меъмориликдаги ҳарактерли қурилиш типларининг ўзига хослигини аниқлаб берди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Асқаров Ш.Ж. Тарихий шаҳар сайёҳлик объекти сифатида. “Ўзбекистон меъморчилиги ва қурилиши” 1987
2. Немцева Н.Б. “Художественная культура XI-XII веков” 2009 г.
3. Немцева Н.Б. “История возникновения караван-сараяв на Великом Шёлковом пути” Журнал. 2009
4. Бабаджанова Г.И., Колбинцев А.П. Маньковская Л.Ю. По древним городам Узбекистана.-М. Профиздат, 1988.
5. Н.Х.Гулямова. Ўзбекистондаги тарихий шаҳар қарвон-саройларни сақлаш ва реконструкция қилиш. Магистрлик диссертацияси